

Papp István

POLIFONIKUS ÉLETRAJZ RAVASZ LÁSZLÓRÓL

Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök – Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016, 332 oldal, 3150 forint

Néhány éve a legátfogóbb tudású és legszeretreméltóbb magyar történészek egyike, Katus László a pályafutása tanulságait firtató kérdésre így felelt: „Az egész történelem érdekelt, bár csak kis részével foglalkozhattam behatóan. A részletet igyekeztem az egész történelmi folyamat, a sokszólamú, globális történelem perspektívájából szemlélni, abba állítani. A történések és folyamatok kusza zürzavarából próbáltam szólamonként összeállítani, meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet.”¹ A több évtizedes történetírói és emberi tapasztalat birtokában született válasz segít meghatározni azt a roppant egyszerű, mégis nehezen megragadható kérdést: hogyan mérhető a történész munkája, mitől válik értékessé, fontossá s mitől középszerűvé, vagy felejtésre érdemessé egy történetírói alkotás? Számomra a többszólamúság megteremtésének és írásban való közvetítésének képessége a maradandóság próbaköve.

Hatos Pál Ravasz Lászlóról szóló életrajza teljes mértékben eleget tesz e nehéz kihívásnak. Bár látszólag egyetlen könyvvel van dolgunk, a szerző nem csupán arra képes, hogy izgalmas párbeszédet folytasson az olvasóval, hanem arra is, hogy Ravasz László életútja ürügyén elmondja véleményét a történetírás elméleti kihívásairól, megkapó portrét fessen a püspök mindennapjairól, mérlegre tegye a református egyház múltját, levonja a magyar konzervativizmus egyik markáns irányzatának történetéből eredő tanulságokat. Legalább négy-öt könyv rejlik ebben a hosszú szövegben, békésen és arányosan megférve egymás mellett, s így kerekedik ki mindebből egy zárt történet, amely azonban cseppet sem lezárt, hanem számos ponton folytatásra érdemes.

Először is vegyük számba, hogyan birkózott meg a szerző az életrajz mint szépirodalmi fogantatású történelmi szöveg megírásának problémáival. Nagyon szerencsésnek tartom, hogy számos alkalommal nyilatkozik a benne lévő kétségekről, a történettudományt érő elméleti impulzusokról. Hatos Pál eljárásra Umberto Eco híres regényéhez, *A rózsá nevéhez* hasonlítható. A olasz szemiotikaprofesszor ugyanis nem csupán izgalmas krimet és a középkori társadalmat bemutató regényt írt, hanem „van a könyv jelentésének egy harmadik szintje is, ahol az utalásrendszer a XX. század, s közelebről a hatvanas–hetvenes évek filozófiáját idézi fel. Itt a hetvenes évek végének elvont problémáihoz szól hozzá Eco, vagy pedig pályatársainak küldözget fricskákat és rejtjelezett üzeneteket.”²

¹ „Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval, *Századvég* 2007/3., 172.

² KLANICZAY Gábor: *Jegyzetek* = Umberto ECO: *A rózsá neve*, Európa, Budapest, 2001, 621–622.

Hatos Pál is így járt el, és ennek a tettnek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen a honi történettudományt az utóbbi évtizedekben a nyelvészet, a filozófia, a pszichológia irányából érkező kihívásokra általában vagy morgolódó, dühös elutasítás, vagy olvashatatlan alkotásokat eredményező kritikátlan átvétel volt a válasz. Hatos viszont elméletileg érzékeny szerző, aki képes visszafogott bírálatot adni, az elméleti impulzusokat megfelelően hasznosítani, de mégis hitelesen képvisel egy nagyon régi történetírói hagyományt, miszerint a história művelése a szépirodalom születéséig vezethető vissza. Állításaim érzékeltetése álljon itt a szövegből két idézet:

„Az az általános érvényű tanulság, hogy a kései művek átértelmezik a korábbiakat, Ravasz László két emberöltőt átfogó szellemi pályájára is igaz. Ebben a tekintetben az életút első szakaszának történéseit az önéletíró Ravasz László hagyatéka is sajátosan értelmezi át. Ravasz többször összefoglalta életét, amely tömörségében is gazdag és sokrétű forrásanyag, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezt is igehirdetői tevékenysége részének tekintette” (16–17).

Ennél is tanulságosabb az a mesteri összegzés, amely jó tanácsként és zsinórmértékként is szolgálhat minden, életrajzot író történész számára: „A sikeres életrajzban a múlt kel újra és újra életre. Manapság viszont az ún. narratológiai elméletek idején általános a meggyőződés, hogy ez többé-kevésbé hiábavaló próbálkozás, a múltat nem felidézni, hanem megteremteni, nem rekonstruálni, hanem megkonstruálni kell. A megélt élet fikció, csak nyersanyag az emlékezet és az életrajzíró számára. Több kortárs pszichológiai iskola pedig az ennek a hagyományos fogalmát is megkérdőjelezi, személyiség helyett inkább folyton változó társadalmi szerepekről ad számot. A legtöbb életrajzíró azonban nem követi ezeket az aggodalmaskodásokat, a születés és a halál dátumai közé zárt idő meghatározott iránya úgymint olyan keretet jelöl ki az élettörténet számára, amely végeredményben terméketlenné teszi az ismeretelméleti szempontokat. Az azonban a történetelméleti megfontolások érvényes tanulsága, hogy azonos forrásanyag alapján más érvényes következtetésekre is el lehet jutni, magyarán nem csupán egyetlen Ravasz-életrajz létezhet” (22–23).

Ezen önreflexív gondolatok után térjünk rá a konkrét szöveg elemzésére, s annak értékelésére, milyen eredményekkel gazdagított minket Hatos Pál kötete. Előljáróban annyit jegyzek meg: a vállalkozás nehézségét fokozta, hogy nem egyszerűen politikai életrajzról volt szó – arról is –, hanem egy egyházvezető életútjának ábrázolásáról, mely nézőpont speciális előismeretek széles tárházát kívánja meg. A könyv írója birtokában volt és van ezen ismerethalmaznak, amely roppant tág, hiszen nem csupán Ravasz László több mint kilencévtizedes földi életútját öleli fel, hanem a hazai protestantizmus fél évezredét, tágabb értelemben pedig a keresztény vallás kétezeréves időfolyamát is. Hiszen Ravasz nem politikus, hanem elsősorban igehirdető, teológus, egyházkormányzó volt, ezáltal egy többezer éves hagyomány kimagasló intellektuális képességű hordozója és tolmácsolója is. Hatos Pál kötete éppen azért igazán jó, mert belülről látja Ravasz és az egyház történetét, nem csupán a múlt érdekes kulturális velejárójának tekinti azt, ahogyan arra nem egy példát láthatunk a hazai egyháztörténet közelmúltjában és jelenében. De ez az érzékenység és ismeretanyag nem jár a szervilizmus határát súroló jámbor szem-

lélődéssel, hanem a történetíró kiérlelt kritikai attitűdjével párosul. Azért is tartom mindezt nagyon lényegesnek, mert Hatos Pál rendkívül érzékletesen és pontosan adja vissza – a kívülállóknak is –, mit jelent a vallás tartalma: „De a vallásosság nem csupán egyéni vallásgyakorlatból áll, nem mérhető csak a templomlátogatás gyakoriságával. A vallás intézmény is, amely folyamatosságot biztosít generációk között, s amelybe kapaszkodik egyén és közösség, amikor a mindennapok kontinuumát a történelmi változások összetörik. S mindezekén túl egyfajta metanyelv, amely gazdag szótárral rendelkezik ahhoz, hogy kifejezze azokat a jelenségeket, amelyeket az egyén és közösség egyetemes tapasztalatként élt át: a vereséget, az elnyomást, a szorongást és a széthullást éppen úgy, mint a győzelmet, a felszabadulást, az összetartozást” (142).

Ravasz László élettörténetnek legfontosabb pontjai jól ismertek: kolozsvári teológiai tanársága, a dunamelléki református egyházkerület és a zsinat élén töltött hosszú szolgálati ideje, 1948-as lemondatása, majd nyolc évvel későbbi dicsőséges, ám rövid visszatérése egyháza élére. *Emlékezéseim* címet viselő memoárja történészek és református atyafiak sokat forgatott és idézett kötete. Hatos Pál ezeket a jól ismert eseményeket úgy beszéli el, hogy közben számot vet az emlékezeti közösségek véleményével is. Ravasz egyfelől a magyar reformátusság 20. századi történetének legnagyobb alakja, akinek félreállítására az egyház hanyatlásának csalhatatlan szimbóluma, másrészt a felsőház befolyásos, felekezete határain messze túlsugárzó tagjaként az antiszemita törvényhozás egyik legfőbb iglenlője, támogatója és indokolója. Ez a két markáns vélemény nem folytat semmilyen dialógust egymással, s azért is fontos ez a könyv, mert írója valóban kitette az ést a két oldal közé.

A mű roppant lényeges hozadéka a hétköznapi Ravasz Lászlójának képe. Az édesapjától megintett fiúé, az emberi hiúságtól sem mentes egyházvezetőé, a számos családi tragédiát és szomorúságot fegyelemmel hordozó gyermeké, férjé, apáé és nagyapáé. A törekeny testalkatú püspöké, aki a legkisebb baranyai gyülekezetben is prédikál, tagja a kor elitjét tömörítő kaszinóknak, aki 1943-ban Mercedes gépkocsit vásárol, s mindvégig elképesztő szellemi kíváncsisággal fordul a magyar és egyetemes művelődés kincstárára felé. Számos további példát említhetnék még Ravasz László esendő emberi oldalának bemutatására, de most álljon itt egy idézet, amely egyik külföldi útját világítja meg: „1929 júniusában utazott ki Amerikába az angolul kiválóan beszélő Kováts J. István társaságában. [...] Velük utazott Ágoston Sándor, a jugoszláviai magyar református egyház vezetője is, Hajóval mentek, Ravasz az első osztályon utazott, Kováts a másodikon, Ágoston pedig a harmadikon, az út ekkor még több mint egy hétig tartott, s azután megnézték New Yorkot, Munkácsy *Milton* című képét és a rozsdásodó Kossuth-szobrot” (218). Ebben a pár sorban megmutatkozik a történelmi atmoszféra teremtésének képessége, amellyel mindennél érzékletesebben adja vissza Hatos, hogyan is gondolkodhatott ekkoriban Ravasz László magáról és a világról.

Bármennyire megkapó is a hétköznapi Ravaszának ábrázolása, az olvasók többsége gyaníthatóan a jeles egyházi vezető és a politikát is formáló férfiú cselekedeteinek bemutatását várja a műtől. Hatos Pál eleget tesz a minden bizonnyal felfokozott érdeklődésnek. A kötetből világosan kirajzolódik, hogyan jutott el a Bánffyhunyadon tanítói

családban született, székely felmenőkkel büszkélkedő és az erdélyiség eszméjét mélyen átélő fiatal Ravasz László a türelmes erdélyi protestáns hagyománytól a liberális, racionalis kálvinizmus elvetésig, hogyan viszonyult a belmisszió irányzatához, mit jelentett számára az 1910-es évek Kolozsvárjában a szabadkőművesség. Nagyon fontos eredménye a kötetnek, hogy rámutat Ravasz László igen korán végbemenő konzervatív fordulatára, amely jóval 1918/1919 előtt következett be, s a Nyugat folyóirat, kicsit tágabban Ady Endre és Jászi Oszkár szellemi hatásával szemben alakult ki. Ennek az eszmerendszernek a modernitás kritikája, a történelmi magyar szupremácia elvesztésétől való félelem, az egyház térvesztése miatti aggodalom, a markáns antiszemitizmus egyaránt meghatározó részét képezte. A dolog persze ennél kicsit bonyolultabb, a frontok nem ennyire élesek. A kötet egyik fontos hozadéka, hogy szinte csak úgy mellékesen számos találó jellemzést olvashatunk a magyar szellemtörténet, főként a protestantizmus vonzáskörébe került fontos alakjairól, akik közül példának okáért Fülep Lajos élettörténete cáfolja a szabadgondolkodás és ateizmus szükségszerűnek tartott összekapcsolódását.

Ravasz László két világháború közötti tevékenységének értelmezésében roppant árnyalt megközelítés segíti az olvasót. Hatos Pál bőséges teret szentel az egyházkerületét újjáépítő, a munkáskérdésre és az egyke jelentőségére felfigyelő, a rádióban istentiszteleteket tartó „profi kommunikátor” püspöknek, aki beemelte a magyar reformátusságot a világ protestantizmusának nagy áramába. Néha az az ember érzése, hogy Ravasz 80 vagy 90 évvel ezelőtt bátrabban és következetesebben figyelt fel a visszaszorulóban lévő, demográfiai és közéleti értelemben is visszaeső magyar reformátusság problémáira, mint manapság szokás. Ahogyan a szerző is kiemeli, Ravasz László „kezdettől fogva tapasztalta a hagyományos népegyház hanyatlását, a falusi hitélet lanygulását, az évszázados érték- és szokásrendszer lassú, de feltartóztathatatlan bomlását” (176). Nem lehet eléggé aláhúzni ezeknek a fejezeteknek a jelentőségét, hiszen manapság is igen sokan esnek abba a jószándékú, de mégis káros önbecsapásba, hogy a kommunista diktatúra mért halálos csapást a református egyházra. Mint a kötet későbbi lapjain olvasható, a csapás ereje tényleg kegyetlen volt, hatása hosszan tartó, kiterjedtsége széleskörű, ám mindez mégsem elegendő magyarázat a református egyház mai állapotának jellemzéséhez. Azért sem, mert bármennyire tisztán látta az egyházat érintő problémák halmazát Ravasz, s bármennyire is a vallásos élet reneszánszát hozta két világháború közötti időszak a hazai kálvinizmus körében is, mégis döntő felelőssége volt a máig ható úttvesztésben. Ahogyan Hatos rámutat: „Az 1930-as évek második felében kétségtelenül nagy táboruk volt azoknak a református hívőknek, akik a parancsuralmi rendszerek hívévé szegődtek elvi alapon is. [...] Az uralom új birtokosai csupán az egyházak vezetését cserélték le, s az egyház 1948-ban uralomra juttatott új vezetői nagy részben azért tudták az új totalitárius állam engedelmessé süllyeszteni az egyház igazgatását, mert a hierarchikus irányítás hagyományát nemcsak ők kapták készen az előző generáció vezetőitől, elsősorban magától Ravasz Lászlótól, hanem a gyülekezeti élet is” (190).

Az előbb idézettekhez szorosan kapcsolódik Ravasz László antiszemitizmusának és a zsidóellenes törvénykezésben, illetve az embermentésben, a bűnökkel való szembenézésben, s az elsikkadt múltfeldolgozásban játszott szerepe. A kötetből megtudhatjuk,

hogy ez sem egyenes vonalú történet. Ravasz zsidósággal kapcsolatos ellenérzéseinek érvrendszere és intenzitása is hullámzott, az első zsidótörvényt határozottan, a másodikat némi bizonytalanság után támogatta, a harmadikat nem szavazta meg, de később lényegében mégis a tartalma mellett érvelt. Ravasz szózata messze hatott, de őt magát is befolyásolta saját egyházának közhangulata, a korabeli magyar közélet, majd a háborús Európa hullámverései. 1944-ben immár a deportálások ellen próbált fellépni, s közben szinte felfoghatatlan paradoxonként az életet mentő áttérést nehezítette meg. A háború végeztével ösztönzi a bűnbánatot, de ez a folyamat nagyon hamar elakad, majd politikai érvvé silányul Ravasz egyházon belüli, s egyben a kommunista hatalmi törekvéseket szolgáló ellenfelei kezében. Mindez pedig lehetőséget teremt arra, hogy a püspök maga is a hamis önfelmentés útjára lépjen. Végzetes választások ezek, különösen élesen látszik jelentőségük korunk emlékezetpolitikai hínárjában vergődve.

A kötet utolsó nagy fejezete harminc évet ölel át: a lassacskán háttérbe szorított, majd visszavonulásra kényszerített, az 1956-os forradalom idején rövid időre újra visszatérő Ravasz Lászlót ismerhetjük meg. Ebből a részből három fontos elemet hangsúlyozok: az idős, visszaemlékezéseiben dolgozó, ugyanakkor továbbra is sokat olvasó és elmélkedő lelkipásztor képét, aki még mindig is hihetetlen érzékenységgel és intellektuális felkészültséggel eleméz és gondolkodik. E sorok íróját mélyen megrendítette, amit Ravasz László Martin Buber *Haszid történetek* című könyve kapcsán mondott: „Az a szeretet, tudni, mi fáj a másíknak. Minden dialógusnak ez a kezdete és vége” (289).

A közéleti bukás utáni talpra álló és alkotó Ravasz László bemutatása mellett két lényeges állítással is gazdagított minket Hatos Pál, amelyek önmagukban is fontos, tisztázó viták kiindulópontjai lehetnének. Az egyik a Ravasz ellen szervezkedő egyházi ellenzék, név szerint Bereczky Albert és Békefi Benő elgondolásainak összetett voltát érzékelteti: „Támadó fellépésük mégsem minősíthető egyszerűen hatalmi manipulációnak. Beillet abba a nagy fordulatba, amely a baloldali gondolkodás konjunktúráját hozta Európa-szerte, nemcsak ott, ahol a szovjetbarátság kötelező volt, hanem a vasfüggönyön túl, a szovjet megszállás által nem érintett nyugat-európai értelmiségi közvéleményben is” (262). Ehhez hasonló, hallatlanul pontos distinkció az, ahogyan mérlegre teszi a szerző a magyar államszocializmus különböző korszakainak egyházpolitikáját: „A korai Kádár-korszak az egyházak szempontjából vetekedett Rákosi korszakával. Bár a terror az 1950-es években volt a leglátványosabb, a teljes alávetés megvalósítása az 1956-os forradalmat követő rövid megingás után végül a Kádár-rendszernek sikerült” (285).

Aligha hiszem, hogy kétség maradna bárkiben is, miért az utóbbi évek egyik legfontosabb történetírói teljesítménye Hatos Pál monográfiája. Ám éppen a munka kiemelkedő színvonala és a szerző minden remény szerint megszülető akadémiai doktori értekezése miatt is fontosnak tartom, hogy rámutassak a mű néhány olyan pontjára, amely megfontolásra, pontosításra, kiegészítésre érdemes. Azzal is tisztában vagyok ugyanakkor, hogy felvetéseim egyre része nem feltétlenül jogos, hiszen a terjedelmi korlátok miatt a szerző kihagyni kényszerült olyasmit, amit a szíve szerint tárgyalt volna. Minden biztonnal ide sorolható Ravasz László és Szabó Dezső viszonyának bemutatása kapcsán *Az elsodort falu* írójának *Segítség!* című regénye, amely azért is fontos, mert a Bethlen-korszak

számos közéleti szereplőjéről, így többek között a most méltatott kötetben sokat említett Prohászka Ottokárról és Ravaszról is gyilkos, szatirikus jellemzést ad. A műben Nyerges Sámuel néven szerepeltetett református püspök felé az alábbi mérges nyilatkat lődözte Szabó: „Tágas s kopaszodó koponyájára és homlokára átfolytatódott az elmerülés ünnepegyessége. Nagy kerek szemeit nagyobbakká és rejtelmesebbé tette a még nagyobb és kerekébb ablakú szemüveg. Ezek a szemek még így: az olvasás felé hajolva is valami kéjes önmagára nézést, saját egyéniségének édes kóstolását mutatták.”³ Vagyis nem múltak egy nyomtalanul az író lelkében sem a tízes évek pengeváltásai. Később egy helyen azt olvashatjuk, hogy Szabó Dezső a harmincas évekre önmaga karikatúrájává vált. Ez így nem pontos, hiszen elég a Ludas Máttyás Füzetekre gondolni, amelyek nem csekély szerepet játszottak az érdeklődő, közöttük református fiatalok nyilas- és németellenes érzelmeinek élesztésében és táplálásában.

Ugyancsak hiányoltam azon tevékenység bemutatását, amely a mai napig meghatározó a református gyülekezetek életében: az Énekeskönyv reformját, mely Ravasz László zsinati elnökségének idején, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején gyorsult fel. S bár már lemondatását követően, 1948 őszén jelent meg az új, mai is használatos kötet, megszületésében nem tagadható a püspök hatása. Szintén érdemes lehet Ravasz Eötvös Collegiumba való felvételének történetét vizsgálni, különösen annak tükrében, hogy a századforduló táján még sokkal egyszerűbb volt bekerülni a kiváló intézménybe. Egy-egy jeles pártfogó, mint Szabó Dezső esetén Tisza István, jelentősen megkönnyítette a felvételt. Ráadásul Ravasz, ha bejutott volna, annak a nagy collegiumi generációnak lehetett volna tagja, amelyet Szekfű, Kodály, Horváth János és Szabó Dezső neve fémjelez.

Picit talán félreérthető Hatos Pál megfogalmazása Fülep Lajos kapcsán – aki nem 1945-ig, hanem 1947-ig szolgált Zengővárkonyban –, hiszen nem csupán „levonta álláspontjának egzisztenciális következményeit”, hanem nagyon tudatos és végiggondolt lelkipásztori programként vállalta a kis gyülekezetekben végzett szolgálatot. Alapvetően igaz, hogy a korszakban nem született református vagy protestáns napilap, de 1940 táján a Debrecenben megjelenő Tiszántúl „református irányú” napilapként határozta meg magát, vagyis az újság háttérét hasznos lenne feltárni. Figyelemre méltó, hogy Ravasz az irodalmi tehetségeket a baloldalon helyezte el, s úgy vélte, a tehetségtelenek a jobboldalon érvényesültek. Ez a megközelítés egybevág a népi írókhoz közeledni kívánó Kozma Miklós elgondolásával, vagyis a hazai keresztény-konzervatív eliten belül szélesebb körben osztott meggyőződés is lehetett.

Széles teret szentelt kötetében Hatos Pál Ravasz László és a népi mozgalom kapcsolattörténetének is, amely rendkívül izgalmas és feltehetően sok újdonsággal szolgáló kutatási téma lehet. Érdemes pontosítani, hogy a szárszói találkozókat szervező, Püski Sándorhoz kapcsolódó egyesület neve Magyar Élet Könyvbarátainak Társasága volt. Abban nem vagyok bizonyos, hogy Erdei Ferencre is áll az, amit a szerző Darvas József kapcsán joggal állít, nevezetesen a „tudatos és öntudatos” ateizmus megléte. Elég arra

³ SZABÓ Dezső: *Segítség!* [1925], Püski, Budapest, 1997, 94.

gondolnunk, hogy Erdei hosszú betegség után halt meg, minden bizonnyal gondolt arra, hogyan rendezze el búcsúját a földi világtól, s talán nem véletlen, hogy református egyházi szertartás keretében, a debreceni református kollégium kántusának énekkíséréte mellett helyezték testét végső nyugalomra.

Az 1945 utáni korszak értékelése kapcsán a szerző a földosztást a „kommunista párt hatalmi törekvéseinek szálláscsinálója”-ként minősíti. Bár kétség kívül igaz, hogy az egyház is elvesztette birtokainak jelentős részét, de mind a kis-, mind a középparasztság gazdaságilag megerősödött, vagyis éppen azok a kisegzisztenciák kaptak erősebb támaszt, akik nem egy presbitériumban ott ültek. Ezért úgy vélem, sokkal szerencsésebb, pontosabb a németeket kiűző és egyben az országot megszálló Vörös Hadsereget a kommunista diktatúra szálláscsinálójaként jellemezni. S végezetül még egy apróság: a tiszántúli egyházkerület püspöki székét 1949 és 1956 között elfoglaló Péter János személye kapcsán tanulságos lehet Rákosi Mátyás memoárja, amelyben az áll, hogy Tildy Zoltán 1948 nyarán történt lemondásakor a titkárságát vezető Péter külügyi szolgálatra jelentkezett az MKP főtitkáránál. „Én azt javaslom, maradjon maga egyelőre itthon, dolgozzon papi pályán, ahol nekünk ilyen fiatal lelkészek jól elkelnek, s meglátja, meg fogja találni a számítását, annál is inkább, mert mi magának segíteni fogunk” – tanácsolta emlékei szerint Rákosi.⁴

Mindezek a kritikai észrevételek a legcsekélyebb mértékben sem homályosítják el Hatos Pál Ravasz-életrajzának számos és komoly érdemét. Írását azzal zárja, hogy Ravasz László életműve a „magyar szellemtörténet megőrzésre és számvetésre készítő öröksége”. Hatos kötete nagyszerűen szolgálja mindkét szellemi tevékenységet, méltó az általa tárgyalt személyiség súlyához és jelentőségéhez.

⁴ RAKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*, II., szerk. Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente, Napvilág, Budapest, 1997, 669.